جغرافیا و توسعه - شماره ۱۵ - پاییز ۱۳۸۸
وصول مقاله : ۱۳۸۶/۷/۱۵
تأیید نهایی : ۱۳۸۷/۱۱/۱۱
صفحات : ۱۱۲- ۸۹

بافت قدیم شهرها جلوه‌ی فرهنگ مادی و معنوی شهرهای اسلامی
مورد : بافت قدیم شهر خواف

دکتر فرامرز بریمانی
دانشیار جغرافیا دانشگاه سیستان و بلوچستان

علی شعاع‌بر آبادی[1]
کارشناس ارشد جغرافیا دانشگاه سیستان و بلوچستان

چکیده

شهر نوعی فرهنگ پدیداری است و بافت قدیم جلوه‌های مادی و معنوی آن را در خود به نمایش می‌گذارد. از این منظر شهرهای اسلامی تماماً دارای بافت قدیمی با اجزای مشابه می‌باشند که بیانگر هویت اسلامی، تعامل فرهنگی و پیشینه‌های تاریخی یکسان می‌باشد. شهر خواف نمونه‌ای از این گونه شهرهای اسلامی است که علیرغم موقعیت جغرافیایی (واقع بودن در منتهی‌الیه شرق کشور و انزوای جغرافیایی)، زمانی به عنوان کانونی از تمدن تلقی می‌شده است. گرچه ویرانی ناشی از جنگ و زلزله و تحولات دهه‌های اخیر، تأثیر نسبتاً زیادی بر اجزا و ضمائم بافت قدیم بر جای گذاشت، لیکن هنوز این بافت دارای پنج محله به نام‌های میان‌ده، پایین‌ده، سرده، قلعه‌بالا و سالارباشی با اجزای مشخص نظیر ارگ قلیچ‌خانی، مسجدجامع، مسجد خطیب، مسجد بلال، مسجد شیخ زین‌الدین و آب‌انبارهای آقاحسین، مسجد بلال، مسجد خطیب و خواجه‌یار که عمدتاً مربوط به دوره تیموریان می‌باشد و همچنین دارای مزار حافظ ابرو، پیراحمد خوافی، بی‌بی حور و بی‌بی نور، خواجه‌یار، بناهای تاریخی نظیر منزل قریشی (دوره قاجاریه)، سقابه‌های مسجد بلال، مسجد جامع و شیخ زین‌الدین و بازار است، که هر یک از آنها به نوعی تجلی تجربیات فرهنگی ناشی از تعاملات کشورهای اسلامی را در خود دارند. از این رو هدف از این پژوهش شناسایی و معرفی بافت قدیم شهر خواف به عنوان نمونه‌ای از ساخت شهر اسلامی می‌باشد. بدین منظور از طریق روش‌های اسنادی و پیمایشی (تمام شماری) بافت قدیم این شهر بدقت مورد ملاحظه قرار گرفته است. نتایج آن نشان می‌دهد بافت قدیم شهر خواف از لحاظ ساخت به‌ویژه کارکردی نمونه‌ای از شهرهای اسلامی است که با بازخوانی مجدد آن می‌توان حلقه‌ی مفقوده‌ی تعاملات گذشته را در بین کشورهای اسلامی به نمایش گذاشت.

کلیدواژه‌ها : شهر، بافت قدیم، خواف، کشورهای اسلامی، فرهنگ مادی و معنوی، تمدن.

---

1 -Email: Alishoa79@yahoo.com

مقدمه

اندیشمندان بین مفاهیمی چون تمدن و فرهنگ تفاوت قائل می‌شوند. اگر تمدن مجموعه‌ای از اندوخته‌ها و ساخته‌های معنوی و مادی در طول تاریخ انسان باشد، فرهنگ نمی‌تواند جدای از آن باشد. در نتیجه فرهنگ مجموعه‌ای از ساخته‌ها و اندوخته‌های مادی و معنوی یک قوم، نژاد و یا ملیّت خاص در طول تاریخ به‌شمار می‌آید *(شریعتی، ۱۳۵۹: ۱۴)*. از این رو تنها از منظر مقیاس، اینکه فرهنگ مربوط به بشریت است یا یک قوم و نژاد و...، نمی‌توان شهر را ظرف تمدن دانست بلکه اساس مدنیت یا تمدن تلقی می‌گردد به‌طوری‌که بگ‌بای[1] تمدن را نوعی فرهنگ پدیدار شده در شهر می‌داند *(توین‌بی،۱۳۷۶: ۴۷)*. با وجود آن، شهر در عین حال که نماد تمدن است، به نوبه خود حلقه اتصال و تعامل بین تمدنی و مرکز مدنیّت می‌باشد.

شهرها به‌دلیل اینکه از اجتماعات کوچک محله‌ای تشکیل می‌شده، هر یک از این محلات به مثابه سلول اصلی شهر سنتی سکونتگاه قوم، مذهب یا فرقه‌ای خاص به‌شمار می‌رفتند *(پاکزاد،۱۳۷۰: ۱۸)*. به عبارت دیگر آنچه همواره به شکلی بارز در ساخت و استقرار محلات عمل کرده، وجه مشترک‌های اجتماعی- فرهنگی مانند قومیت، مذهب و زبان مشترک و از سوی دیگر در اقلیت بودن همین ویژگی‌ها نسبت به کل جامعه شهری بوده است. محلات یهودی‌نشین، زردشتی‌نشین و مسیحی‌نشین در شهرهای ایران به روشنی گویای این واقعیت است *(توسلی،۱۳۶۰: ۱۴۷)*.

این خصیصه در اکثر کشورهای اسلامی از جمله آسیای میانه نیز به چشم می‌خورد. گرچه این‌گونه شهرها (شرق اسلامی) در مواجهه با جریان عمومی شهرنشینی برخی از میراث فردی، تاریخی و خصلت‌های ویژه‌ی فرهنگی خود را از دست داده *(ضیاءتوانا، ۱۳۷۳: ۶۵-۲۷)*، لیکن می‌توان با بازخوانی این فرهنگ پدیداری در شهرها آنها را احیا و از آن برای تعامل بین کشورهای اسلامی استفاده کرد.

شهر خواف نمونه‌ای از این‌گونه شهرهاست با این تفاوت که پس از روی آوردن به دین اسلام، در کلیه‌ی ادوار تاریخی حنفی مذهب بوده است. لذا بر اساس گفته‌ی اشرف، که مذهب عامل همبستگی و هم عامل دسته‌بندی و کشاکش است *(اشرف،۱۳۵۳: ۳۱)*، در این شهر مذهب عامل همبستگی و تنها مسایل قومی عامل دسته‌بندی و شکل‌گیری محلات مختلف بوده است.

1-Bagby

موقعیت شهر خواف

شهر قدیمی خواف، با مختصات ۶۰درجه و۱۰دقیقه طول جغرافیایی و ۳۴درجه و ۳۵دقیقه عرض جغرافیایی در ۱۲۰ کیلومتری جنوب شرقی تربت‌حیدریه قرار دارد *(خسروی،۱۳۶۶:۳۰۹)*. این شهر مرکز شهرستان خواف است و به لحاظ موقعیت نسبی در جنوب شرقی خراسان رضوی واقع شده واز شمال به تایباد، شمال غرب به تربت حیدریه، از جنوب به قاین، از غرب به گناباد واز شرق به مرز افغانستان محدود است *(احراری،۱۳۸۳:۱۰)* (شکل۱). این شهر در یک دشت نسبتاً وسیعی قرار گرفته که دارای شیب ملایم است و جهت شیب از سمت شمال به طرف جنوب می‌باشد. شهر خواف در محدوده‌ی چند گسل واقع شده است، از جمله گسل درونه (شمال خواف)، گسل هریرود (شرق)، و گسل خواف که از سمت جنوب غرب و جنوب می‌گذرند *(مهندسین مشاور زیست کاوش،۱۳۷۸)*.

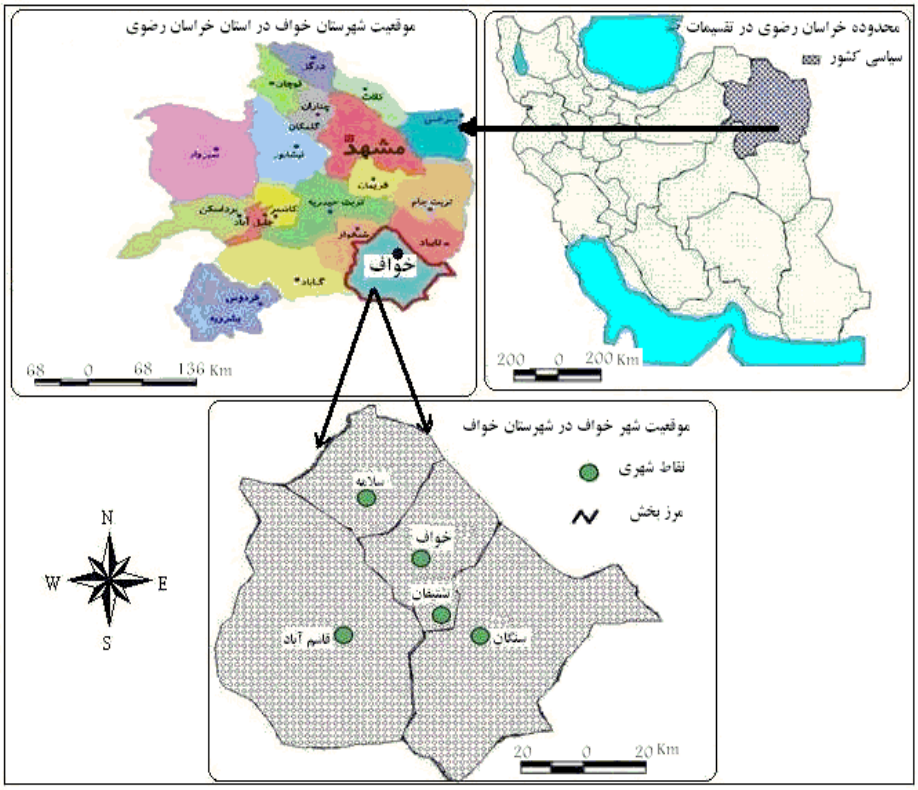

شکل ۱: موقعیت شهر خواف در شهرستان استان و موقعیت خراسان رضوی در کشور

موقعیت بافت قدیم شهرخواف

بافت قدیم شهر خواف در مرکز شهر واقع شده و از شمال به محلـه‌ی مـزار و میـدان امـام خمینی، از غرب به باغات، زمین‌های کشـاورزی و کـوه خواجـه یـار، از جنـوب تـا محـدوده‌ی دادگستری (خیابان ۷۲ تن)، و از شرق تا مسجد سـلمان فارسـی در خیابـان مـدرس محـدود می‌گردد. وسعت این محدوده بدون احتساب باغات و زمین‌های کشـاورزی و زراعـی حاشـیه‌ی شهر ۶۲/۵ هکتار می‌باشد (شکل ۲).

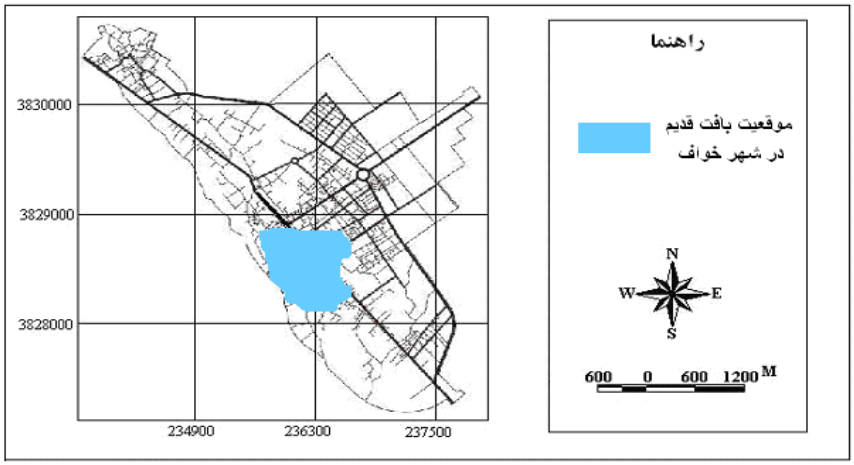

شکل ۲: موقعیت بافت قدیم در شهر خواف

مأخذ: مهندسین مشاور زیست کاوش، ۱۳۷۸ و برداشت‌های نگارنده‌گان

محدوده و ویژگی‌های محله‌های مورد مطالعه

یکی از بارزترین ویژگی‌های شهرهای اسلامی وجود عنصر محله می‌باشد، به‌نحوی‌که بخش وسیعی ازشهر را محلات مسکونی، در بر می‌گرفته است *(پاکزاد،۱۳۷۰: ۱۸)*. محله از خانـه‌هـای مجاور هم که در یک فضای جغرافیایی خاص تشکیل می‌شوند به‌وجود آمده و خانواده‌ها نسبت به محله‌ی مسکونی، همان احساس خانه‌ی مسکونی خود را دارند و با ورود به محله، خود را در یک محیط آشنا و خودی می‌بینند *(شکویی، ۱۳۶۵: ۴۸)*. از سویی محله کوچکترین واحد محلی به‌شمار می‌آید که بدون یک سازمان رسمی در شهر موجودیت می‌یابد *(پارک، ۱۳۵۸: ۷۳)*. هـر محله در زمینه‌ی تأمین نیازهای خدماتی و اجتماعی، دارای نظـامی تقریبـاً مسـتقل بـوده، و تأسیسات و تجهیزات مورد نیاز اهالی را در خود جای می‌داده است. این نهادها و تجهیـزات از

نظر کالبدی در فضایی قرار می‌گرفتند، که حتی‌الامکان بهترین نحوه‌ی دسترسی را برای همه‌ی اهالی فراهم می‌آوردند. به همین سبب مرکز محله‌ها که مکان استقرار فضای مزبور بود، در محل تقاطع راههای اصلی محله‌ها، و در اغلب موارد در مرکز فیزیکی محله شکل می‌گرفت. موقعیت مرکز محله‌ها، به غیر از موضوع دارا بودن بهترین نحوه‌ی دسترسی که اغلب مهمترین عامل محسوب می‌شد، به عوامل و شرایط دیگری از جمله موقعیت محله نسبت به بازار و راههای اصلی شهر، اراده‌ی بنیان‌گذاران، فضاهای خدماتی و اهالی محله بستگی داشت. مقدار فضای اختصاص یافته به عناصر خدماتی و تأسیسات هر محله و کیفیت و نوع فضاها علاو ه بر مشروط بودن از ویژگی‌های عام پدیدآورنده و شکل‌دهنده شهر و آداب و رسوم و اعتقادات اهالی هر محله، از یک سو به وضعیت و توان اقتصادی اهالی محله و از سوی دیگر به وسعت و اندازه‌ی محله بستگی داشت *(ضیاءتوانا،۱۳۷۰:۹۰)*. در بافت قدیمی شهر، فاصله‌ی مراکز محله با بازار شهر خیلی زیاد نبود. اهالی محله‌ها اغلب نیازهای خود را از بازار تهیه می‌کردند، علاوه بر اینکه هر محله، مسجد، آب انبار، سقابه و حمام مخصوص به خود را داشت. نوع تأسیسات هر مرکز محله به‌خصوصیات عام جغرافیایی شهر وابسته بود و در اغلب مرکز محله‌ها، آب‌انبارهایی برای ساکنان آن محله وجود داشت.

آداب و رسوم اهالی هر شهر نیز نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری فضای هر مرکز محله داشت و مرکز محله علاوه بر تأمین نیازهای معنوی ساکنان خود به عنوان فضایی برای تجمع و گذراندن اوقات فراغت اهالی محله به شمار می‌رفت. در آنجا اهالی از آخرین اخبار و اطلاعات مطلع می‌شدند. احداث بناها و فضاهای عمومی در مرکز محله‌ها، به دو گونه صورت می‌پذیرفت: نخست اهالی محله با یکدیگر همکاری می‌کردند و با تأمین هزینه و نیروی کار لازم، فضاهای مورد نیاز و ضروری را می‌ساختند. در حالت دوم اعیان و مهتران محله، خود به تنهایی هزینه‌ی احداث بناها و مجموعه‌های عمومی را به عهده می‌گرفتند. در این حالت شخص احداث‌کننده‌ی بنا یا مجموعه، در صورت امکان برای تأمین هزینه‌های مجموعه‌ی ساخته شده موقوفاتی نیز برای آن قرار می‌داد،که در آمد آنها صرف مجموعه می‌شد *(سلطانزاده،۱۳۶۲:۲۴۹)*.

شهر خواف نیز در بافت قدیم دارای ۵ محله با ویژگی‌های فوق و اجزا و عناصر تاریخی-فرهنگی و مذهبی مخصوص به خود می‌باشد *(شکل ۳ و جدول ۱)*.

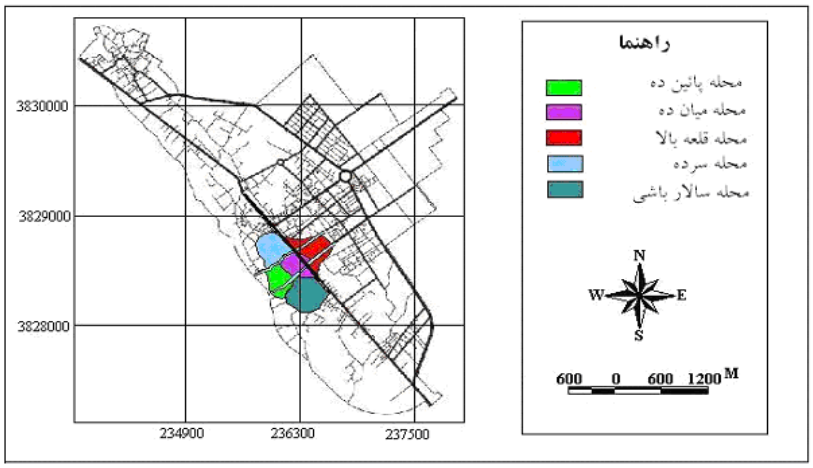

شکل ۳: موقعیت محلات مختلف بافت قدیم شهر خواف

مأخذ: مهندسین مشاور زیست کاوش، ۱۳۷۸ و برداشت‌های نگارنده‌گان

جدول ۱: مشخصات کالبدی (بناهای تاریخی-فرهنگی-مذهبی) بافت قدیم شهر خواف

نام محله / کارکرد	میان ده	پایین ده	سرده	سالار باشی	قلعه بالا
دفاعی	-	-	-	-	ارگ قلیچ‌خانی
مذهبی	مسجدزین‌الدین،مسجد جامع، مسجدامام اعظم	مسجد خطیب	مسجد بلال	مسجد حضرت علی(ع)	حوزه علمیه احناف خواف
اجتماعی- اقتصادی	بازار	-	-	-	-
اجتماعی (مسکونی)	-	-	-	-	منزل قریشی
تأمین آب	آب انبارهای مساجد مذکور	آب انبار مسجد خطیب- آب انبار خواجه‌یار	آب انبار مسجدبلال	آب انبار مسجد حضرت علی(ع)	حوض‌انبار آقاحسین- یخچال‌آقاحسین
بهداشتی	سقابه مسجد جامع	-	سقابه مرکز محله بلال	-	-
گورستان	-	مزار خواجه‌یار	مزار حافظ ابرو - مزار بی‌بی‌حور و بی‌بی‌نور	-	مزار خواجه پیراحمد خوافی
ارتباطی	-	دروازه نورمحمدخان	دروازه سرده	دروازه خر گرد	دروازه قلعه‌بالا
تاریخ بنا	-	دوره تیموریان	دوره تیموریان	دوره تیموریان	دوره قاجاریه

مأخذ: مطالعات میدانی، ۱۳۸۴.

- محله‌ی میان‌ده

وجه تسمیه این محله به میان‌ده از آن جهت است که این محله در مرکز شهر فعلی خواف (مرکز ده قدیمی خواف) واقع و حد واسط دو خیابان عمود بر هم خواجه‌یار و امام‌خمینی در تقاطع میدان خاتم‌الانبیاء تا محدوده‌ی مسجد خطیب است. وسعت این محله ۱۱ هکتار و دارای جمعیتی معادل ۹۸۰ نفر می‌باشد. اجزا و عناصر تاریخی- فرهنگی، مذهبی این محله به شرح زیر است:

- مسجد جامع

عنصر مشخصی که بعد از اسلام به دیگر عناصر شهرهای شرقی افزوده می‌شود، مسجد جامع می‌باشد. این عنصر به‌عنوان مرکز مذهبی و سیاسی در دل شهر جای گرفته است. در دوران اسلامی، دستگاه مذهبی به‌ویژه مسجد جامع به حدی اهمیت یافت که سکونتگاه‌های انسانی بدون این عنصر دارای مفهومی با ارزش و اعتبار شهر نبودند. اشرف تحولات مسجد در شهر اسلامی را به چهار مرحله تقسیم نموده است. مرحله‌ی اول آغاز دوره‌ی اسلامی بوده است که هنوز مسجد صورتی ساده داشت. در مرحله‌ی دوم روزگار بنی‌امیه بود که در آن مسجد و قدرت به هم پیوند یافت. مرحله‌ی سوم از روزگار خلافت عباسیان و شکل گرفتن امپراتوری اسلامی است، که در آن رفته‌رفته مسجد و قدرت سیاسی از یکدیگر جدا می‌شوند و سرانجام در مرحله‌ی چهارم که از قرن ششم آغاز می‌شود در شکل و پراکندگی مساجد دگرگونی‌های بسیاری پدید می‌آید *(اشرف، ۱۳۵۳: ۶۴)*. در ایران سبک ساختمان مساجد نیز ویژگی خاص خود را داشت در واقع فرهنگ و هنر ساسانی در ایران پس از فتح این سرزمین توسط اسلام در خدمت نظام جدید به‌کار رفت و سبک متفاوت معماری دوره‌ی اسلامی در ایران و دیگر کشورها نتیجه‌ی این فرهنگ است *(توسلی،۱۳۶۰: ۱۷)*. در خواف این بنای باارزش تاریخی در انتهای کوچه‌ی مسجد جامع منشعب از خیابان خواجه‌یار قرار دارد. در حال حاضر مسجد که دارای ابعاد ۴۵ × ۴۵ متر است دارای یک ایوان رفیع در سمت جنوب غرب (قبله) می‌باشد و شبستانی که در انتهای ایوان و در ادامه‌ی آن ساخته شده، تنها یادگار باقی مانده از مسجد جامع قدیم می‌باشد. بر اساس شواهدی که به لحاظ سبک معماری و تزئینات بنا وجود دارد، می‌توان آن‌را از ابنیه‌ی دوران تیموریان محسوب داشت. احتمالاً در زمان صفویه در ایوان آن تغییراتی داده شده و به ایوان و به بنا اضافه شده است. در سال ۹۸۰ ه ش. منبری برای مسجد ساخته شد که طبعاً بنای مسجد بر آن تقدم داشته است *(زنگنه،۱۳۸۲: ۵۱)*. در حال حاضر مسجد جامع، نقش گذشته‌ی خود را به‌طور کامل حفظ کرده است و علاوه بر نماز جمعه، نمازهای یومیّه در آن و در شبستان قدیمی مسجد برگزار می‌شود.

شکل ۴: نمایی از مسجد جامع شهر خواف

- مسجد شیخ زین الدین

این مسجد از اولین مساجد ساخته شده در شهر خواف است. که در گذشته و حتی پیش از احداث مسجد جامع فعلی، مسجد جامع شهر خواف بوده است. در دوره‌ی صفویه به‌علت تغییر روش سیاسی و مذهبی در ایران، مسجد جامع به محل مسجد جامع فعلی انتقال می‌یابد. در حال حاضر مسجد قدیمی به‌طور کلی از بین رفته و به جای آن مسجد جدیدی در همان مکان ساخته شده است. موقعیت مسجد در محله‌ی میان‌ده در خیابان قدمگاه می‌باشد که بازار قدیمی شهر خواف در کنار آن بوده است.

- مسجد امام اعظم

این مسجد در دوران صفوی ساخته شده و در محل تقاطع دو خیابان خواجه یار و قدمگاه قرار دارد. این مسجد نیز دارای شبستان بوده و در حال‌حاضر نمازهای یومیّه در آن برگزار می‌شود.

- بازار

از نظر ویرت اهمیت بازار به عنوان کانون مرکزی کسب و کار در شهر اسلامی به قدری است که آن را از تمامی شهرهای دوره‌های تاریخی و فرهنگی و دیگر حوزه‌های جهان متمایز می‌کند.از بسیاری جهات بازار چشمگیرترین و خاص‌ترین علامت مشخصه و وجه تمایزکننده‌ی شهر اسلامی است *(ویرت،۱۳۶۵: ۱۳۷)*. همچنین برخی عناصر مهم شهری مانند مسجد جامع، خانقاه، مدرسه‌های مذهبی، کاروانسراها، گرمابه و سایر تأسیسات و فضاهای حکومتی، در بازار به عنوان مهمترین شاهراه حیاتی شهر قرار داشته به همین جهت بازار مهمترین محور فضایی

در حیات اجتماعی شهر به شمار می‌رفته است *(سلطانزاده،۱۳۶۵: ۲۶۱)* و امروزه هیچ فضایی را در شهرها نمی‌توان یافت که از لحاظ اصالت و ویژگی خاص کارکردهای اجتماعی و اقتصادی و دامنه‌ی نفوذ در حیات اجتماعی شهرها مانند بازار به منزله‌ی میراث فرهنگ اسلامی در شهرهای اسلامی باشد *(ویرت، ۱۳۶۵: ۱۳۹)*. اما در مورد شهر خواف از آنجا که هسته مرکزی شهر در محله‌ی میان‌ده شکل می‌گیرد به تبع آن مردم برای برطرف کردن نیازهای خود واحدهای تجاری کوچکی را به تدریج می‌سازند که به مرور زمان تبدیل به بازار اصلی شهر می‌گردد. قدمت این بازار به بعد از زلزله‌ی سال ۷۳۷ ه. ق برمی‌گردد که طی آن قلعه‌ی قدیمی شهر از بین می‌رود و مکان شهر از محدوده‌ی بین محله‌ی قلعه‌بالا و محله‌ی میان‌ده به محله‌ی میان‌ده انتقال می‌یابد و بازار در مسیر دروازه‌ی خرگرد در جنوب و دروازه‌ی سرده در شمال قرار می‌گیرد، تا تاجرانی که کالاهای خود را از هرات و سایر شهرهای شرقی به خواف و نیشابور حمل می‌کردند از دروازه‌ی خرگرد وارد شهر شده و پس از طی بازار و فروش کالاهای خود از دروازه‌ی سرده به سمت نیشابور حرکت می‌کردند.

در دهه‌ی ۱۳۴۰، بنا به دلایل سیاسی و این که این شهر منطقه‌ی سوق‌الجیشی خاصی بوده است، در چارچوب سیاست مثله کردن مرکز شهرهای قدیمی، خیابانی از وسط محلات قدیمی شهر (خیابان شهاب) و در امتداد ارتفاعات خواجه یار و بازار قدیمی شهر کشیده شده و محله‌ی میان‌ده را به چهار قسمت تقسیم گردید. که این شبکه در عکس هوایی ۱۳۴۲ قابل مشاهده است.

شکل ۵: تصویری از شهر خواف، عکس هوایی ۱۳۴۲

با این اقدام در عمل، اماکن تجاری به کنار خیابان منتقل و شریان اصلی بـازار سرپوشـیده قطع گردید و کم‌کم بازار قدیمی متروکه شد و از بین رفت. اکثر واحـدهای تجـاری گذشـته، اینک یا مخروبه‌اند و یا اینکه بدون کاربری به حال خود رها شده‌اند (شکل ۶).

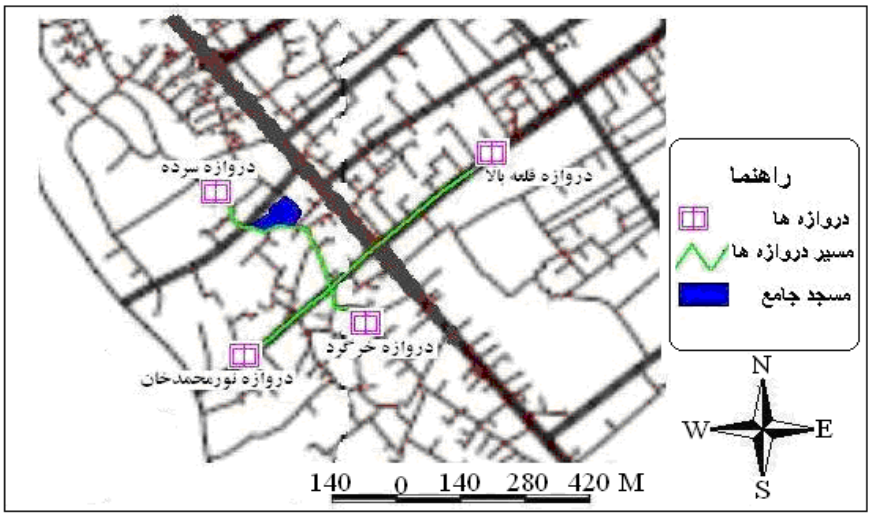

شکل ۶: محل استقرار دروازه‌های شهر خواف در بافت قدیم

مأخذ: مهندسین مشاور زیست کاوش، ۱۳۷۸ و برداشت‌های نگارنده‌گان

- آب انبار مسجد جامع

آب انبار مسجد جامع (واقع در خیابان مسـجد جـامع) کـارکرد گذشـته‌اش را کـه روزگـاری نیازهای ساکنان خود را در زمینه‌ی آب مصرفی برطـرف مـی‌کـرده، از دسـت داده و در حـال حاضر، سقف آن ریخته و فقط دیوارهای آن برجای مانده است.

-آب انبار مسجد شیخ زین الدین

در ضلع شمال شرقی حیاط مسجد شیخ زین‌الدین، آب انبار این مسجد (در محله‌ی میـان‌ده) قرار دارد. این بنا مربوط به دوران ساخت بنای قدیم مسـجد زیـن‌الـدین و احتمـالاً در دوره‌ی تیموری (و حتی قبل از آن) است. این آب‌انبار امروزه به‌صورت دو طبقه درآمده، کـه طبقـه‌ی بالای آن به عنوان کتابخانه‌ی مسجد شیخ زین‌الدین و طبقـه‌ی پـایین بـه عنـوان انبـار مـورد استفاده قرار می‌گیرد.

- آب انبار مسجد امام اعظم

آب انبار مسجد امام اعظم، واقع درخیابان قدمگاه می‌باشد که کارکرد گذشته‌ی خود را از دست داده و بدون کاربری خاصی باقی مانده است.

- سقابه‌ی مسجد جامع

سقابه (رختشورخانه) مسجد جامع (واقع در کوچه‌ی پشت مسجد جامع)، همچنین سقابه‌ی مابین مسجد جامع و مسجد شیخ زین‌الدین، درست در مرکز بازار مخروبه قدیمی و سقابه‌ی مسجد امام اعظم که به‌طور کلی تخریب شده، همگی در مسیر جوی قنات آب ده واقع شده‌اند و به جز مورد آخری، بقیه اگرچه سقفشان فرو ریخته است، اما هنوز هم مورد استفاده مردم بافت قدیم قرار می‌گیرند.

۲- محله‌ی پایین‌ده

وجه تسمیه‌ی این محله به پایین‌ده از آن جهت است که این محله در جنوب ده‌قبلی خواف (پایین‌ده) واقع و همجوار خیابان خواجه‌یار تا حدود مدرسه‌ی حمامی و غسالخانه می‌باشد. وسعت این محله ۱۱/۵ هکتار و جمعیت آن معادل ۶۳۰ نفر می‌باشد، عناصر تاریخی- فرهنگی، مذهبی این محله به شرح زیر است:

- مسجد خطیب

این مسجد در محله‌ی پایین‌ده قرار دارد و بنایی است زیباکه ورودی آن ایوان نسبتاً رفیعی است که با چهار پله از زمین ارتفاع گرفته و به حیاط بزرگ می‌رسد. ایوان ورودی مسجد متشکل از یک تاق آهنگ کوچک است و از تزئینات آجری نسبتاً زیادی برخوردار است. این مسجد گنبد زیبایی شبیه گنبد مسجد جامع یزد دارد. که از دور در میان بافت قدیم خواف خودنمایی می‌کند. تاریخ ساخت این مسجد به دوره‌ی تیموری برمی‌گردد. هم‌اکنون نمازهای یومیه در این مسجد برگزار می‌گردد و کارکرد مذهبی، فرهنگی دارد.

- آب‌انبار مسجد خطیب

در جلو درب ورودی مسجد خطیب و در سر سه راهی، آب انباری بسیار زیبا و در خور توجه قرار دارد که سردر عظیم آن حاکی از وجود بنایی ارزشمند است قدمت این بنا را دوران تیموری گفته‌اند. هم اکنون این آب انبار بلا استفاده مانده، و درب آن توسط شهرداری مسدود شده است.

شکل ۷: آب انبار مسجد خطیب

- مزار خواجه‌یار

مزار خواجه‌یار در غرب و به فاصله‌ی ۵۰۰ متری از بافت قدیم خواف در بلندترین نقطه‌ی دامنه‌ی کوه قرار دارد . خواجه‌یار یکی از شهیدان صدر اسلام می‌باشد که در سال ۱۸ ه. ق به فرماندهی احنف‌بن‌قیس، مأمور فتح هرات گشت و در بازگشت پیروزمندانه با عهدشکنی زردشتیان این منطقه روبرو شدند که این پیکار منجر به شهادت گروهی از لشکریان اسلام از جمله خواجه یار و... گردید.

بنای خواجه یار در کنار قبر وی در زمان سلطنت ناصرالدین شاه قاجار، به‌دستور حاکم وقت، محسن‌خان کلالی خوافی بنا شده است *(زنگنه قاسم‌آبادی، ۱۳۷۰: ۳۶۱)*. هم اکنون این بنا به‌عنوان زیارتگاه مورد توجه و احترام مردم شهرستان خواف می‌باشد.

شکل ۸: مزار خواجه یار

- آب‌انبار خواجه‌یار

در کنار مقبره‌ی خواجه یار دو آب‌انبار به فاصله‌ی کمی از یکدیگر قرار دارد که یکی از آنها ویران شده و بقایای دیوار آن برجا مانده است آب‌انبار مستطیل شکل دیگری در کنار آن به طول ۱۴ و عرض ۷ متر ساخته شده که در حال حاضر از آن بهره‌برداری نمی‌گردد. این آب‌انبار از نظر سبک معماری مانند آثار معماری متعلق به زمان تیموریان و صفویه می‌باشد *(زنگنه‌قاسم‌آبادی، ۱۳۷۰: ۳۶۵)*. به نظر می‌رسد که تاریخ ساخت آب‌انبارها بعد از تاریخ ساخت مقبره‌ی خواجه‌یار و یا حداقل همزمان با آن بوده است.

۳- محله‌ی سرده

وجه تسمیه این محله به سر ده از آن جهت است که این محله در قسمت شمال غربی (یا بالای) ده قدیمی خواف واقع بوده و حد واسط محلات میان‌ده و پایین‌ده تا نزدیک میدان امام و غرب خیابان امام تا اراضی کشاورزی و مسجد بلال می‌باشد. وسعت این محله ۱۳ هکتار و دارای جمعیتی، حدود ۱۵۰۰ نفر می‌باشد. عناصر تاریخی، فرهنگی و مذهبی این محله به‌شرح زیر می‌باشند:

- مسجد بلال

این مسجد در مرکز محله‌ی قدیمی سرده واقع است. مسجد و مرکز محله‌ی مذکور در مسیر جوی قنات آب‌ده و در حاشیه مزارع واقع شده و دسترسی به آن از خیابان مسجد جامع می‌باشد. این مرکز یکی از زیباترین مراکز محلات شهر خواف است. بنای مسجد و در کنار آن حوض انبار، سقابه و درخت چنار کهنسال ۴۰۰ ساله هویت و مرکزیت خاص به آن داده است. مسجد بلال شامل دو بخش قدیمی (اصلی) و جدید است. قسمتی از بنا که در سمت چپ آن واقع شده است، براثر گذشت زمان دچار تخریب‌شده و در این قسمت ساختمان جدیدی تأسیس گردید. تاریخ ساخت این بنا به دوران تیموری نسبت داده‌اند. البته بخشی از این مسجد نوساز و جدید است. نام این مسجد هم احتمالاً از نام بلال حبشی مؤذن پیامبر (ص) گرفته شده است. این مسجد نیز مانند دیگر مساجد و اماکن مذهبی، عملکرد دینی و مذهبی داشته و هم‌اکنون هم نمازهای یومیه در آن خوانده می‌شود. در دیوار جنوبی (قبله) مسجد و در داخل یکی از قاب‌های فرورفته سنگی است که می‌گویند جای پای اسب حضرت علی (ع) بر روی آن است.

- دروازه‌ی سرده

دروازه‌ی سرده یا دروازه‌ی شمالی شهر خواف، واقع در مرکز محله‌ی بلال که مسیر ارتباط شهر خواف با نیشابور و مشهد (توس) بوده است و در واقع ادامه‌ی بازار قدیمی شهر به سمت شمال شهر بوده است. به گفته‌ی اهالی محل دوره‌ی ساخت آن به عهد تیموری و حتی قبل از آن باز می‌گردد. در حال حاضر این بنا تخریب شده و فقط مکان و موقعیت آن مشخص است.

- آب انبار مسجد بلال

در ضلع شمال‌غربی و در آستانه‌ی ورود به فضای مرکز محله‌ی بلال و در مسیر قنات آب انباری بزرگ، و نسبتاً سالم باقی مانده است. این بنا فاقد کتیبه است. با توجه به دوره‌ای که بناهای بافت قدیم شهر خواف شکل گرفته و همچنین دوره‌ی ساخت مسجد بلال تاریخ احداث آن را می‌توان پس از دوره‌ی تیموری دانست. بنای مذکور حوض انباری است با تاق آهنگ و مخزنی به عمق ۴ متر با ابعاد ۶ ×۱۰ متر که ساختمان آن آجری است.

- مزار حافظ ابرو

در فاصله‌ی بین محله‌ی مزار و محله‌ی سرده، آرامگاه شهاب‌الدین عبدالله بن‌لطف‌الله مشهور به حافظ ابرو قرار دارد، وی مورخی نامدار و امانتدار، متولد هرات است و اوقات زیادی همراه شاهرخ بوده است. سال تولد او را ۷۶۳ ه. ق و وفات او بقول فصیح خوافی ۸۳۳ ه . ق ذکر شده است. از تألیفات وی می‌توان به زبده‌التواریخ بایسنقری، ذیل جامع‌التواریخ رشیدی، تاریخ آل‌مظفر، تاریخ ملوک کرت، تاریخ شاهرخ میرزا، جغرافیای حافظ ابرو، سربداریه[1] و حقیقت کار ایشان اشاره نمود. در جوانی جزء دبیران امیرتیمور گورکانی بوده است. بعد از تیمور ملازم خدمت شاهرخ میرزا و از نزدیکان پسر او بایسنقر میرزا گشت و زبده‌التواریخ را به‌نام وی تألیف کرد. وی نزد مردم خواف به بابای ابدال (که دارای کرامات زیادی است)، معروف است *(احراری،۱۳۸۳: ۷۰)* مزار وی هم‌اکنون در خواف مورد احترام مردم می‌باشد.

۱- سربداریه و حقیقت کارایشان ، نام یکی از کتب حافظ ابرو می‌باشد.

شکل ۹ : مزار حافظ ابرو

- مزار بی‌بی‌حور و بی‌بی‌نور

این بنا یکی از اماکن مقدس و قابل احترام برای اهالی خواف می‌باشد، که در محله‌ی سرده و در کوچه‌ی میربسطام قرار دارد. این بنا شامل یک گنبد با پوشش کاهگلی است که یک برجستگی بر روی آن قرار دارد. این برجستگی گنبد، مزار را نسبت به بقیه‌ی گنبدهای شهر متمایز می‌سازد. در داخل بنا نیز چند مقبره وجود دارد.

- سقابه‌ی مسجد بلال

این سقابه در مسیر جوی قنات آب ده واقع است. موقعیت سقابه در جنوب غربی مرکز محله‌ی بلال قرار دارد. این سقابه از مهمترین سقابه‌های بافت قدیم است که سقف آن هم سالم است و مانند بقیه‌ی سقابه‌ها هنوز برای شستشوی لباس مورد استفاده‌ی اهالی قرار می‌گیرد.

۴- محله‌ی سالارباشی

این محله در قسمت جنوب محله‌ی میان‌ده واقع شده است و وجه تسمیه آن بدین جهت است که در آن دهقانان و سالاران خواف زندگی می‌کردند. وسعت این محله ۱۵ هکتار، با جمعیت ۱۳۰۰ نفر می‌باشد. عناصر تاریخی، فرهنگی و مذهبی این محله به‌شرح زیر می‌باشد:

- مسجد حضرت علی(ع)

این مسجد در کنار خیابان ۷۲ تن شهید قرار داشته که قدمت آن به دوره‌ی صفوی می‌رسد. در حال حاضر نمازهای یومیّه در آن برگزار می‌شود. گلدسته‌های این مسجد تازه‌ساخت بوده و نمای جالبی به این مسجد داده است.

- دروازه‌ی خرگرد

دروازه‌ی خرگرد که به دروازه‌ی هرات شهرت دارد *(خسروی، ۱۳۶۶: ۱۶۵)* در سمت جنوب شهر و در مسیر جاده‌ی هرات قرار داشته است. تاجرانی که از سمت هرات به شهر وارد می‌شدند با ادامه‌ی مسیر و ورود به بازار قدیمی و فروش اجناس خود، از دروازه‌ی سرده به‌سمت نیشابور خارج می‌شدند. هم‌اکنون این دروازه به‌صورت مخروبه خودنمایی می‌کند.

- آب‌انبار مسجد حضرت علی(ع)

این حوض‌انبار در داخل مسجد قرار داشته و تاریخ ساخت آن نیز به دوره‌ی صفوی می‌رسد. در حال حاضر کاربرد خاصی ندارد.

۵- محله‌ی قلعه‌بالا

وجه تسمیه این محله به قلعه‌بالا از آن جهت است که این محله پس از محله‌ی میان‌ده شکل گرفته و چون قلعه‌ی قدیمی خواف در محله میان‌ده بوده و پس از زلزله (۷۳۷ ه ق)، قلعه‌ی جدید (ارگ قلیچ‌خانی) در این محله ساخته شده است، به قلعه‌بالا (نسبت به قلعه‌ی قدیمی) شهرت یافته است. امروزه در حد واسط دو خیابان مدرس و پیراحمد و مسجد سلمان فارسی و مجتمع ورزشی ۲۲ بهمن می‌باشد. وسعت این محله ۱۵هکتار و دارای جمعیتی معادل ۱۷۰۰ نفر است. عناصر تاریخی، فرهنگی و مذهبی این محله عبارتند از:

- ارگ

ارگ، مرکز اداری و سیاسی شهرهای اسلامی بوده است. این فضا جایگاه نظامیان و افراد حکومتی و محل استقرار دیوان‌خانه‌ها بوده و در واقع ساماندهی اداری و سیاسی شهر در این مکان صورت می‌گرفته است. ارگ یا در مرتفع‌ترین نقطه‌ی شهر که از امتیاز تسلط بر دیگر نواحی شهر برخوردار باشد و یا در نزدیکی و متصل به باروی شهر که امکان ارتباط با داخل و خارج شهر را میسر می‌ساخته، بنا می‌شده است *(سلطان‌زاده، ۱۳۶۵: ۲۸۸)*. ارگ شهر خواف معروف به ارگ قلیچ‌خانی، توسط قلیچ‌خان تیموری در عهد قاجاریه با اهداف فوق‌الذکر ساخته

شده است. این ارگ در خیابان مدرس واقع بوده و در حال حاضر به‌صورت مخروبه می‌باشد و فقط دیوار سمت جنوبی آن پا برجاست. قسمتی از ارگ قدیم توسط بخشداری و مجموعه‌ی ورزشی ۲۲ بهمن تصرف شده و ساخت و سازهای مسکونی هم در قسمت‌های دیگر آن صورت گرفته است.

شکل ۱۰: بقایای ارگ قلیچ‌خانی

- حوزه‌ی علمیه‌ی احناف (حنفی‌ها) خواف

از نیمه‌ی قرن پنجم، خواجه نظام‌الملک وزیرشاه سلجوقی نظامیه خرگرد را در خواف جهت نشر و پیشبرد علوم اسلامی دایر کرد که بعد از قرن چهارم از رونق افتاد. خواجه غیاث‌الدین پیراحمد خوافی وزیر شاهرخ تیموری به‌جای آن مدرسه‌ای به‌نام غیاثیه در خرگرد تأسیس کرد که این مدرسه بعد از سه قرن رونق، رو به‌افول گذاشت. از دوران افشاریه مرکزیت علمی و سیاسی ولایت خواف به شهر روی [1]خواف منتقل شد که در زمینه‌ی توسعه‌ی علوم دینی رکود پیش آمد *(زنگنه‌قاسم‌آبادی، ۱۳۷۰: ۱۳۱)*. در سال ۱۳۲۵ه ش. و با مراجعت مولانا مطهری از هندوستان و با همکاری مادی و معنوی مردم و روحانیون، حوزه علمیه‌ی احناف خواف (که می‌توان آن را جایگزین مراکز علمی و دینی مذکور دانست) تأسیس گردید و روز به روز بر رونق و تعداد مشتاقان علوم دینی آن افزوده شد به‌طوری‌که بعد از انقلاب اسلامی، تعداد طلاب از ۸۰ نفر در سال ۱۳۵۷، به ۲۰۴ طلبه مرد و ۱۵۰ طلبه زن و استادان از ۶ نفر به ۲۳ نفر در سال ۱۳۸۴ رسیده است.

۱- روی نام قدیمی شهر خواف بوده است و افراد قدیمی هنوز هم شهر خواف را ، روی می‌گویند.

- منزل قریشی

این بنای تاریخی که در دوره‌ی قاجاریه ساخته شده، در خیابان مدرس واقع است و سازمان میراث‌فرهنگی خواف بر آن نظارت دارد. در این‌گونه منازل از یک ورودی با سردر استفاده شده است که شامل دو سکو در دو طرف در می‌باشد همچنین درب منزل شامل دو حلقه‌ی آهنی نازک با صدای زیر برای زنان و حلقه‌ی سنگین‌تر با صدای بم برای مردان بوده است که این امر نشان‌دهنده‌ی تأثیر مذهب در روابط خانوادگی افراد و شکل کالبدی بنا می‌باشد.

- آب‌انبار آقاحسین

بنا بر کتیبه‌ای که در انتهای ایوان حوض انبار قرار دارد و با توجه به سبک نگارش کتیبه و نیز شیوه‌ی معماری استحکام و ایستایی می‌توان این حوض را ابنیه‌ای دانست که در سده‌ی دوازدهم قرن سیزدهم هجری ساخته شده است *(احراری‌رودی، ۱۳۸۳: ۷۶)* در حال حاضر این بنا به سازمان میراث فرهنگی شهرستان خواف تبدیل شده است.

- یخچال آقاحسین

این یخدان قدیمی در انتهای خیابان مدرس قرار دارد این بنا فاقد کتیبه است، اهالی معتقدند که بنای مذکور بیش از دویست سال قدمت دارد. سبک معماری و میزان پوسیدگی بنا قدمت آن را بیش از یکصد سال در نظر می‌آورد. این بنا چندی است مورد توجه میراث فرهنگی شهر خواف قرار گرفته و بر حفظ آن به عنوان تنها یخدان قدیمی شهرستان و به عنوان یک اثر تاریخی منحصر به فرد تأکید می نماید، در گذشته (تا ۴۰ سال پیش) یخچال دیگری شبیه همین یخچال و در فاصله‌ی ۵ متری آن قرار داشته است، که به علت بی‌توجهی مسؤولین و مردم این اثر منحصر به فرد تاریخی از بین رفته است. در این بناها که از ابتدا به عنوان یخدان ساخته شده‌اند در زمستان‌ها یخ و برف ذخیره می‌شده و با تدبیری که برای حفظ در آنها به‌کار می‌رفت می‌توانست تا نیمه‌های تابستان به مصرف عموم مردم برسد.

شکل۱۱ : یخچال آقاحسین

- مزار خواجه پیراحمد خوافی

در خیابان فصیح خوافی و روبروی حوزه‌ی علمیه‌ی احناف خواف باغی است که آرامگاه پیراحمد خوافی از رجال صاحب‌نظر و مورد اعتماد عصر تیموریان در آن می‌باشد. در سال ۸۲۰ ه. ق شاهرخ، خواجه پیراحمد را به مقام وزارت منصوب کرد. وی سی سال در دربار شاهرخ به خدمت پرداخت. در مدت وزارتش مدرسه‌ی غیاثیه خردگرد، مزار شیخ زین الدین خوافی و جماعت‌خانه‌ی مزار شیخ زین‌الدین ابوبکر تایبادی را (در شهر تایباد)، بنا کرد. در سال۸۷۵ ه. ق مورد بی‌اعتنایی سلطان تیموری قرارگرفت و بعد از مدتی وفات‌یافت. فرزند وی مجدالدین پیراحمد وزارت سلطان حسین بایقرا را داشته است و فصیح خوافی مورخ معاصر وی بارها از او نام‌برده است. مزار او هم‌اکنون مورد احترام مردم است *(احراری، ۱۳۸۳: ۷۴)*.

پویایی بافت قدیم

بافت قدیم در اثر عوامل متعددی (طبیعی و انسانی) در طی چند سده‌ی اخیر صدمه دیده است. نظیر زلزله‌ی مخرب سال ۷۳۷ ه ق، که بسیار شدید و مخرب بوده و حدود ۳۰ هزار تن از مردم خواف را کشت *(خسروی،۱۳۶۶:۱۸۴)*، و زلزله‌ی سال ۱۳۵۸ه. ش، که هر چند قدرت تخریب زلزله‌ی اول را نداشت، ولی به بافت قدیم شهر آسیب زیادی رساند، در تغییر وضع بافت کالبدی مؤثر بوده است *(احراری، ۱۳۸۳: ۹۴)*. همچنین از عوامل انسانی می‌توان به جنگ سپاه اسلام و زردشتیان خواف (۳۱ه. ق)، حمله‌ی اسماعیلیان (۵۴۹ ه. ق)، حمله‌ی مغول (۶۱۷ و ۶۱۸ ه. ق)، حمله‌ی شاه‌اسماعیل صفوی، حمله‌ی ازبکان (۹۹۸ ه. ق)، و حمله‌ی نادر (۱۱۳۹ ه. ق)، به خواف نام برد *(احراری، ۱۳۸۳: ۹۲-۸۷)*. علیرغم موارد یاد شده، امروزه بافت قدیم شهر خواف هنوز فعال می‌باشد. نتایج مطالعات پیمایشی (۱۳۸۴) نیز صحت این امر را

تأیید می‌نماید. اگر تراکم ناخالص مسکونی را نسبت تعداد جمعیت به کل اراضی شـهر فـرض نماییم که به مصرف واحدهای مسکونی و نیازهای وابسته به آن می‌رسـد *(زیـاری،۱۳۸۱:۲۰۶)*، هم‌اکنون ۳۲ هزار هکتار بافت فرسوده در کشـور وجـود دارد کـه ۲ میلیـون و۲۵۰ هـزار نفـر جمعیت را در خود جای داده است. یعنی تراکم ناخالص بافت‌های قدیمی کل‌کشور۳۰ نفـر در هکتار برآورد می‌گردد *(هفته‌نامه برنامه، اردیبهشـت ۱۳۸۵)*، در حالی که این تـراکم بـرای بافـت قدیم خواف ۹۷/۸ می‌باشد که بیانگر ساخت و ساز و تـراکم بـالا در بافـت قـدیم شـهر خـواف می‌باشد.

جدول ۲ : مقایسه‌ی تطبیقی تراکم بافت قدیم خواف با بافت قدیمی کل کشور

نوع بافت	کل بافت قدیمی کشور*	بافت قدیم خواف**	تفاضل
تراکم (نفر در هکتار)	۳۰	۹۷/۸	۶۷/۸

*مأخذ: * هفته‌نامه برنامه، اردیبهشت ۱۳۸۵. ** برداشت میدانی نگارنده‌گان، ۱۳۸۴.*

همچنین وجود محلات با اجزا و ضمائمی که در صفحات قبـل بـدان اشـاره شـد حـاکی از پویایی نسبتاً فعال بافت قدیم می‌باشد (شکل۱۲).

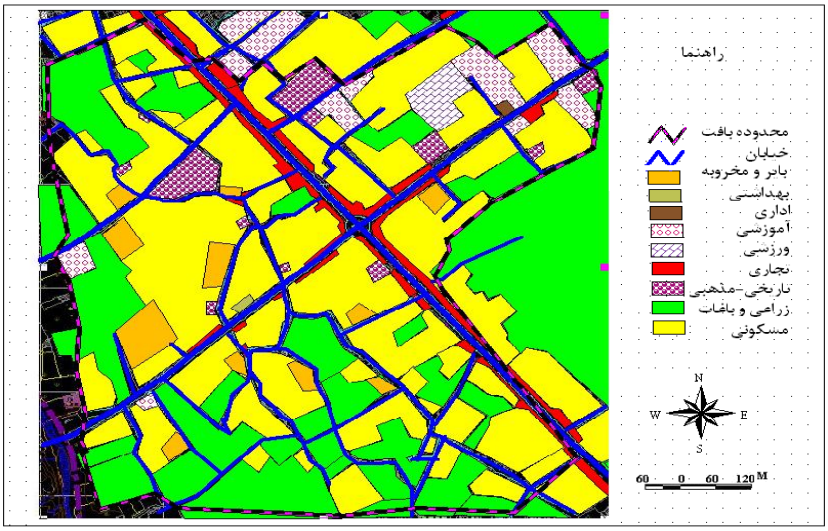

شکل ۱۲ : کاربری اراضی بافت قدیم شهر خواف

بررسی تطبیقی کاربری‌های اراضی آن نیز مؤید نظر فوق می‌باشد (جدول ۳).

جدول ۳: برسی تطبیقی کاربری اراضی بافت قدیم و شهر خواف به درصد

کاربری	کل شهر خواف**	بافت قدیم***
مسکونی	۱۵/۶	۲۴/۷۲
تجاری- خدماتی	۰/۲۹	۱۱/۵
آموزشی	۰/۱۴	۵
اداری	۲/۱	۰/۸
بهداشتی	۰/۲۹	۰/۲۴
تاریخی	۰/۰۱	۱/۸
مذهبی	۰/۹۶	۶/۴
زراعی و باغات	۳۵/۷	۱۹/۶
ورزشی	۱/۰۴	۱/۰۲
معابر	۱۳/۷	۲۱/۳۲
بایر و مخروبه	۱۵/۹	۷/۶
غیره *	۱۴/۶۳	-
جمع کل	۱۰۰	۱۰۰

** غیره شامل کاربری‌هایی نظیر پارک، در حال احداث، نظامی و کارگاهی است که در بافت قدیم این‌گونه کاربری وجود ندارد. مأخذ: ** فرهودی و همکاران، ۱۳۸۵،۱۱۵.*

**** برداشت نگارندگان بر اساس نقشه‌ی طرح هادی (۱۳۷۸) و مطالعات میدانی (۱۳۸۴).*

بر اساس ارقام موجود در جدول فوق، مقایسه‌ی سطوح کاربری‌های بافت قدیم نسبت به کل شهر نشان می‌دهد:

۱- درصد کاربری‌های مسکونی بافت قدیم (۲۴/۷۲) از درصد کاربری‌های مسکونی کل شهر (۱۵/۶) بیشتر است که تراکم جمعیت آن مؤید همین مطلب است (جدول ۳).

۲- درصد کاربری‌های آموزشی آن نسبت به کل شهر (۵ نسبت به ۰/۱۴) به دلیل تراکم بالای جمعیت بیشتر است.

۳- سطوح کاربری‌های تاریخی و مذهبی آن (۱/۸ و ۶/۴) از کل شهر (۰/۰۱ و۰/۹۶) از درصد بیشتری برخوردار است.

۴- به دلیل تراکم بالای جمعیت، پایین بودن درصد کاربری‌های بایر و مخروبه، همچنین کاربری‌های زراعی و باغات در بافت قدیم، درصد کاربری‌های معابر آن (۲۱/۳۲) از درصد معابر کل شهر (۱۳/۷) نیز بیشتر است.

نتیجه‌گیری

پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و ظاهر شدن آسیای میانه در نقشه سیاسی جهان، شاهد رقابت‌جدیدی از تحرکات سیاسی می‌باشیم. وجوداشتراکات فرهنگی- تاریخی، چشم‌انداز جدیدی از همگرایی در این حوزه وسیع را نوید می‌دهد. تمدن در سطح کلان در انحصار هیچ قوم یا نژادی نیست، بلکه مربوط به بشریت است. تنها در سطح خرد آن که مجموعه‌ای از اندوخته‌ها و ساخته‌های معنوی و مادی به‌شمارمی‌آید، معنی و مفهوم فرهنگ به‌خود می‌گیرد، در این صورت می‌توان تمدن را نوعی فرهنگ پدیداری شده در شهر تلقی نمود. از این منظر شهر نیز جزیی از آن به شمار می‌آید که بافت قدیم آن، این فرهنگ پدیداری را در خود جای می‌دهد. شهر خواف یکی از بهترین نمونه از ساخت شهر اسلامی است که اجزا و عناصر آن نیز با کارکردهایی چون دفاعی، مذهبی، اجتماعی (مسکونی) و اقتصادی (بازار)، از یکسو تجربیات فرهنگی ناشی از تعاملات کشورهای اسلامی را به نمایش گذاشته و از سوی دیگر گرچه بعضی از اجزا و عناصر آن در اثر عوامل محیطی(زلزله) و عوامل انسانی(جنگ و ساخت و ساز بی‌رویه) تخریب گردید، لیکن با بازخوانی مجدد آن می‌توان حلقه‌ی مفقوده تعاملات گذشته را در بین کشورهای اسلامی به نمایش گذاشت و از آن در جهت تعاملات جدید بهره گرفت.

منابع و مآخذ

۱- احراری‌رودی، عبدالکریم (۱۳۸۳). خواف در گذر تاریخ، چاپ اول. تربت جام. انتشارات شیخ‌الاسلام احمد جام.

۲- اشرف، احمد (۱۳۵۳). ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران، مجله علوم اجتماعی. شماره۴. تهران. دانشکده علوم اجتماعی و تعاون.

۳- پارک، رابرت (۱۳۵۸). مفهوم شهر، نظراتی درباره بررسی شهر- رفتار انسانی در محیط شهری، ترجمه اعتماد گیتی. تهران. گروه مطالعات شهری و منطقه‌ای.

۴- پاکزاد، جهانشاه (۱۳۷۰). واحد همسایگی، نشریه علمی، پژوهشی. معماری و شهرسازی صفه. شماره یک. تهران. دانشگاه شهید بهشتی.

۵- توسلی، محمود (۱۳۶۰). ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران، تهران. چاپخانه رشدیه.

۶- توین‌بی، آرنولد (۱۳۷۶). خلاصه دوره دوازده جلدی بررسی تاریخ تمدن، ترجمه محمدحسین آریا. تهران. مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

۷- خسروی، محمدرضا (۱۳۶۶). جغرافیای تاریخی ولایت‌زاوه، مشهد. مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس.

۸- زنگنه‌قاسم‌آبادی، ابراهیم (۱۳۷۰). تاریخ و رجال شرق خراسان، ولایت خواف، جلد اول. چاپ اول. مشهد. نشر خاطره.

۹- زنگنه‌قاسم‌آبادی، ابراهیم (۱۳۸۲). سیمای هزارساله خواف، جلد اول. چاپ اول. مشهد. نشر خاطره،

۱۰- زیاری، کرامت ا... (۱۳۸۱). برنامه‌ریزی کاربری اراضی شهری، یزد. انتشارات دانشگاه یزد.

۱۱- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور (۱۳۸۵). بافت‌های فرسوده شهری،هفته‌نامه خبری- تحلیلی برنامه. سال چهارم. شماره ۱۶۳. تهران.

۱۲- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۲). روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران. انتشارات آگاه.

۱۳- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۶۵). مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهر نشینی در ایران،تهران. نشر آبی.

۱۴- شریعتی، علی (۱۳۵۹). تاریخ تمدن (۱)، مجموعه آثار ۱۱. تهران. دفتر تدوین و تنظیم مجموعه آثار شریعتی.

۱۵- شکویی، حسین (۱۳۶۵). جغرافیای اجتماعی شهرها، تهران. جهاد دانشگاهی.
۱۶- ضیاءتوانا، حسن (۱۳۷۰). محله، بافت و ساختار آن در شهرهای شرقی- اسلامی، نشریه دانشکده علوم زمین. دانشگاه شهید بهشتی. دوره جدید بهار و تابستان. تهران.
۱۷- ضیاءتوانا، محمدحسن و مصطفی مومنی (۱۳۷۳). شهر شرق اسلامی، مدل و واقعیت، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. شماره ۳۲. مشهد.
۱۸- فرهودی و همکاران (۱۳۸۵). شهر خواف الگویی جهت ارزیابی و تحلیل کاربری اراضی، مجله جغرافیا و توسعه. شماره ۸. زاهدان.
۱۹- مهندسین مشاور زیست کاوش (۱۳۷۴و۱۳۷۸). طرح هادی شهر خواف، مشهد.
۲۰- ویرت، اویگن (۱۳۶۵). نظر اجمالی به شهر شرقی بر مبنای تحقیقات جدید در زمینه فرهنگ مادی، ترجمه مصطفی مومنی. تهران. انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

***

- میراث فرهنگی استان خراسان رضوی (۱۳۷۹). جزوه مربوط به آثار تاریخی شهر خواف، مشهد.
- میراث فرهنگی شهرستان خواف (۱۳۸۱). جزوه مربوط به آثار تاریخی شهر خواف، خواف.